

Herczeg Bálint

Ön hogyan reformálna?

Muraközy László (szerk.): *A jelen a jövő múltja (Járatlan utak – járt úttalanságok)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009. 380 o.

Sokszínű könyvet vesz a kezébe az, aki hozzálát, hogy elolvassa a Muraközy László által szerkesztett és a Gazdaságpolitikai kerekasztal sorozatban megjelent kötetet, amely a 2008-as tavaszi, hasonló nevű konferencián elhangzott előadások írott változatát gyűjti össze.

A sorozat előző kötetében a 2007-es konferencia alapján készült *Fecseg a felszín és hallgat a mély. Tudatok és tudatalattik a gazdaságpolitikában* (Muraközy 2007) a megválaszolni kívánt kérdés a múltra vonatkozott: hogyan jutott a magyar gazdaság a jelenlegi állapotba, milyen gyermekkori traumák érték? Az idei kötetben a szerzők igen nehéz feladatra vállalkoznak, mivel kitörési lehetőségeket keresnek, és megpróbálják felhívni a figyelmet az alternatív gyógymódok lehetséges kellemetlen mellékhatásaira is. A kérdés tehát, hogyan reformáljunk, hogyan tudunk olyan pozitív változásokat előidézni, amik tartósak és előre mozdítják a gazdaságot.

Mint már korábban jeleztem, a kötet egyik fő erénye a sokszínűség, a szerzők karakterének, megközelítési módjának sokfélesége, valamint az a tény, hogy ennek ellenére vannak közös pontok, és képesek leülni egy asztalhoz békésen vitatkozni. Ennek súlyát nem szabad manapság lebecsülni. Tovább emeli a kötet jelentőségét, hogy ebben jelenik meg Antal László utolsó írása is. Tanulmánya bevezetőként szinte keretet ad a többinek, hiszen amellett, hogy áttekinti a sikeres megszorítások jellemzőit, azt is bemutatja, miben maradnak el ettől a magyar reformerek tettei. Mindeközben nem veszíti szem elől azt sem, hogy a lehetséges és a szükséges lépések gyakran kibékíthetetlenül különböznek egymástól. *Antal* (2009) következtetése, ami egyben cikke címe is, lehangoló: a politikai berendezkedés, a körülmények és a preferenciák szükségszerűen a 'húzd meg, ereszd meg' politikák folytatásához és a hosszú (keserves) menetelés folytatásához vezetnek. Ezzel együtt a kötetben szereplő hét tanulmány mindegyike sokrétű, szerteágazó, és tele van elgondolkoztató állításokkal. Recenziómban nem egyenként mutatom be az írásokat, hanem a közös nézeteket, hasonlóságokat, ismétlődő gondolatokat emelem ki.

Herczeg Bálint doktorandusz, a Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Karának Közgazdaságtan tanszékén.
E-mail: balint.herczeg@gmail.hu

Mit várunk egy reformtól, mi a cél?

Visszatérő gondolat a kötetben, és talán a szerzők legnagyobb félelme, hogy a fenntartható magyar növekedés tartósan lecsökkent. Ezt okozhatja az alacsony beruházás, az államadósságot felhalmozó közösségi túlfogyasztás, a fizetési mérleget felborító lakossági fogyasztás, a munkaerő és a közoktatás romló minősége (*Antal 2009, Bokros 2009*). Ez az igazi oka, amiért változtatni kell valamit, a reformnak pedig a fenntartható növekedés felgyorsítását kell céloznia. Ez a kiindulópont.

Intézményi evolúció

Magyarország lakosai felfokozott várakozásokkal fogtak bele a rendszerváltásba (hasonlóan álltak később az EU-csatlakozáshoz is), de az akkori változtatások tényleges eredményei, hatásai még csak most kezdenek igazán kibontakozni, és nem biztos, hogy az eredmény, a kialakult új társadalom megfelel annak a képnek, amit a legtöbben vártak.

Muraközy László tanulmányában (*Muraközy 2009*) azt vizsgálja, hogy az intézményrendszer mostani állapotából mit mutatnak meg a különböző szabadságmutatók, és a kialakult kép milyen viszonyban áll azzal, amilyennek belülről látszik a helyzet. Az államnak és a piacnak egymás kiegészítőjeként kellene működni a gazdaságban, és talán az ő kölcsönhatásuk az, ami igazán meghatározza a működését. Ez a helyzet a szabadsággal is, nincs ellentét az állam és a szabadság között, hiszen a szabadság egyben védelmet és biztonságot is jelent, amit csak erős államok tudnak jó minőségben biztosítani.

A különböző indexek (Economic Freedom of the World (EFW), World Index of Economic Freedom, World Governance Indicators) alapján el lehet mondani, hogy elsősorban nem az állam mérete okoz gondot Magyarországon, ami megerősíti a fenti kijelentést, hanem annak alacsony hatékonysága. Tehát az indexek annyit mondanak csupán, hogy a szükséges intézmények megvannak és működnek (azok az indexek mutatnak nálunk nagyobb szabadságot, ahol csak az intézmények meglétét vizsgálják, és nem próbálják meg a minőséget mérni). Az esetek jelentős részében azonban ez a működés csak formális, a különböző intézmények „belakatlanok”, hiszen Magyarországon a kapitalizmust, a többi szocialista országhoz hasonlóan kialakították és nem kialakult. Az első legnagyobb különbség így maga a kiindulópont, a piac felülről irányítottan az államból nőtt ki. Nagy részben ma is szocialista a piac, hiszen az állam a legnagyobb foglalkoztató, a legnagyobb megrendelő, ami eleve torz szabályozó rendszert teremt. A piac államosítása mellett az állam piacosítása is megtörtént, aminek legjellegzetesebb formái: a „rendi” maradványok és a korrupció. A paternalizmusból következik a koraszülött jóléti állam, a túlzott gondoskodás és az államtól való függés, a túlzott várakozások nyomán fellépő csalódás pedig populizmust teremt. Ebben a paternalizmussal fűszerezett „bürokratikus rendtelenségben” végül csak az állam az, aki korlátlanul megtehet bármit, azaz igazából csak az állam szabad.

A tanulmány jól szemlélteti, hogy az értékek, magatartások miképpen jelennek meg, és hogy változtatják meg gyakran az intézményrendszer formális változtatása nélkül annak belső tartalmát, működését. A szereplők, miközben belakják az intézményrendszert, egyben magukra is alakítják, tehát azalatt az idő alatt, amíg az új szabály megszokássá válna és ténylegesen megváltoztatná a gazdasági szereplők magatartását, maga az előírás is megváltozik. Kevés szabály megváltoztatása esetén viszonylag gyorsan helyreáll az eredeti in-

tézményi konzisztencia, és a dolgok mennek tovább a megszokások mentén (vagy magukra „toldoztatják” az adott intézményt, vagy teljesen kiüresedik és elfelejtetté válik). Ellenben ha megvan a változások kritikus tömege, akkor új magatartás alakulhat ki (*Bokros 2009, Györffy 2009*). Antal László (*Antal 2009*) szerint éppen ez a kérdés, hogy miképpen lehet kialakítani a reformok esetében azt az egységes logikát és kritikus tömeget, ami kifelé indítaná a gazdaságot a gödörből (rossz irányba is lehet ugyanis konzervenszen haladni). Az *Antal (2009)* által idézett irodalom alapján a belakatlan intézmények (ami egyet jelent az éretlen demokráciával, bár könnyen belátható, hogy itt is vannak fokozatok) eleve hajlamosabbá tesznek a túlköltekezésre, hiszen ennek megszüntetése többirányú konszenzust, toleranciát és más nézőpontok tudomásulvételét igényli a politikai döntéshozóktól, a döntés-előkészítőktől és a piaci szereplőktől egyaránt. Ha viszont mindez megvan egy társadalomban, akkor már nem is tekinthető éretlen demokráciának. Tehát a demokrácia megtanulásához, belakásához is időre van szükség, de mire eljutnánk odáig, milyen demokrácia lesz a kölcsönhatások eredménye?

Hitelesség

Komoly változásokat hozó strukturális reformot (tehát a fentiek alapján olyat, ami ténylegesen megváltoztatja az allokációt és a különböző csoportok motivációit, magatartását) csak úgy lehet véghezvinni, ha egyrészt azokkal, akik átmenetileg rosszabbul járnak, el tudják hitetni a politikai döntéshozók, hogy a veszteségeik tényleg csak átmenetiek, másrészt azoknak, akik tartósan rosszabbul járnak, kompenzációt tudnak ígérni. Mindkét ígéret hitelessége szükséges ahhoz, hogy a változás ellenzőit a politika leszerelje. Hitelesség elsősorban tapasztalatból származik, bár egyéb tényezők is befolyásolhatják: külső kényszer (lásd később), kívülállóság az adott rendszerből (szakértői kormány/miniszter erre a leggyakoribb példa), diktatúra stb.

Györffy Dóra azt vizsgálja, hogy mi a logikai következménye, ha hitelesség nélkül kezd bele valaki bármilyen átalakításba (*Györffy 2009*). Hitelesség hiányában nem marad más, mint rövid távú, populista ígéretekkel vesztegetni meg az ellenzőket. Ez segíthet ugyan bevezetni az adott és esetleg szükséges lépéseket, de azok tartósságát, fenntarthatóságát a szükségszerűen bekövetkező egyensúlyi problémák már megkérdőjelezik. Magyarországon tovább súlyosbítja a helyzetet, hogy a hitelesség nélküli reformok bevételnövelést céloztak, ami tovább erősítette az adóelkerülést, ami ellen az állam adminisztratív lépésekkel próbált fellépni. Ezek különösen a kis- és közepes vállalkozások esetében növelik a foglalkoztatás terheit, csökkentve ezzel a foglalkoztatást és a kibocsátással együtt az adóbevételeket. És újraindul az ördögi kör.

Szlovákiának már sikerült hasonló bizalmi válságból kijutnia, hiszen a Meciar-korszak után 1998-ban szinte második rendszerváltást éltek meg az első, majd a második Druzinda-kormány alatt, és olyan lépéseket is sikerült bevezetni, amiket nálunk már elutasítottak. Mit lehetne tanulni tőlük? Egyrészt elérték a reformok kritikus tömegét, és bár a vesztesek miatt felborult a reformok mögött álló elitkonszenzus, ennek ellenére kormányváltás után is megmaradtak a reformok legfontosabb jellemzői.

Külső kényszer

Láthattuk, hogy egy hiteles reformhoz a belső elkötelezettség mellett nem árt valamilyen külső kényszer is (*Antal 2009, Györffy 2009*). Ennek egyik lehetséges formája, ha a külső finanszírozásra szoruló ország számára akár nemzetközi tőkepiacok, akár az IMF nem nyújt hitelt, amíg bizonyos lépéseket meg nem tesznek, reformokat meg nem lépnek. Más kérdés, hogy mennyire tartósak az ilyen lépések (*Györffy 2009*).

A tőkepiacok mint külső kényszer változását mutatja be tanulmányában *Király Júlia* (*Király 2009*), aki szépen végigvezeti az olvasót „a nagy megbékélés” (*the great moderation*), a csökkenő volatilitás, a kis válságok és a folyamatosan növekvő tőkepiacok¹ időszakától egészen az 1929–33-hoz mérhető mostani válságig. A növekedés időszakában a likviditátszűkösség, a jelentéktelenné váló kockázati felárak mellett a tőkepiacok nem jelentettek külső ellenőrző erőt, ez a körülmény tette lehetővé a magyar gazdaságpolitika tévelygéseit 2000-től.

Ennek a korszaknak a végét magyar szempontból három fenyegetés, katasztrófa mutatta meg: a subprime válság és következményei, a rekordszintet elérő nyersanyagárak, és hogy mindez egy megkezdett konszolidációs időszakban érte el a magyar gazdaságot. Érdekessége a válságnak, hogy a Lehman Brothers csődje előtt a fejlett országok subprime hitelek által beszennyezett befektetési piacairól terjedt át a bankközi piacokra és ott okozta a legnagyobb problémákat. A központi bankok legvégső hitelezőként (*lender of last resort*) léptek fel és próbáltak likviditást biztosítani mindenkinek, hogy a válság hatásait, terjedését csökkentsék. A kevésbé fejlett országokat inkább a befektetői stratégiák változása befolyásolta, a kockázat éhség csökkenése és ennek következményeként a menekülés az egyszerű (kis tőkeáttétellel is működő) minőségi termékekbe. Ez még csak likviditási felár emelkedését eredményezte, tehát a tőke még csak azokat a piacokat/termékeket kerülte, ahol tényleg komoly problémák voltak. A banki piac turbulenciája nem érintette közvetlenül a magyar gazdaságot, csak közvetett hatások okoztak enyhe hozamemelkedést. A Lehman Brothers csődje nemcsak egy újabb eseménynek, hanem sorsfordítónak minősült, hiszen ekkor tört ki az irracionális pánik, aminek következtében biztos papírok hozama 0-ra csökkent, amire viszont akár csak a kockázat árnyéka is vetült, azonnal bedőlt. Ez az a köre a válságnak, ami már Magyarországot is veszélyesen közel sodorta az államcsödhöz, IMF- és EU-hitelhez és változások újabb köréhez vezetett.

Lehetséges-e, hogy ennek a válságnak köszönhetően megkeményedik a magyar politika likviditási korlátja, a nemzetközi piacok ténylegesen éber külső ellenőrként figyelik majd a magyar gazdaságot, és tényleg nem fogják finanszírozni a jövőt feléllő rövid távú politikát?

Kiadáscsökkentés vagy átszervezés?

A 2006-ban elkezdődött konszolidációt nem kiadáscsökkentés jellemzi elsősorban, hanem a bevételnövelés, amivel tovább növelik az amúgy is magas redisztribúciót. A kiadáscsökkentést is elsősorban egyszeri tételek visszafogása okozza (*Antal 2009*), nem a tartós kiadások átgondolása, és mivel az elmaradó nagy beruházások helyébe nem lépnek be a ma-

¹ A tőkepiacok növekedését lehetővé tevő liberalizációt nagyon szépen szemléltetik a Muraközy által a kötetben bemutatott szabadságmutatók is (*Muraközy 2009*).

gánberuházások, a kiigazítás nagy visszaesést okoz (nem tudnak a nem keynesi hatások érvényesülni).

Bokros Lajos véleménye szerint az egész reformfolyamatnak éppen a nagy elosztó rendszerek átalakításánál kell kezdődnie (Bokros 2009). A változtatás szükséges, mivel az ezekben a rendszerekben előállított közjavak és közszolgáltatások egyrészt silányak, ami kihát a munka minőségére, másrészt nagyon drágák, ami kevesek túladóztatása mellett is költségvetési hiányt eredményez, és szintén befolyásolja a munkapiaci teljesítményt. Így az állam közvetve a rossz minőségen és közvetlenül az adókon keresztül is csökkenti a foglalkoztathatóságot és ezzel a gazdaság növekedési képességét. Az átszervezésekkel az utolsó területeken is bekövetkezik a rendszerváltás.

Jelen változásoknak is a verseny és szolidaritás a mottója². A névleges ingyenesség nem egyezik meg az egyenlő hozzáféréssel és a szolidaritással, hiszen egyértelműen látszik, hogy a szegények rosszabb minőségű szolgáltatást kapnak, ebben az esetben viszont a célzott szociális juttatás többet segíthetne, mint a névleges ingyenesség. Versenyre van szükség például a gyógyítás területén is, mégpedig úgy, hogy az egyben feloldja az orvosok és a páciensek közötti információs aszimmetriát. Erre pedig a legjobb alany a biztosító lenne, hiszen ebben az esetben a biztosító versenyezne a betegekért, a kórházak a biztosítókért, az orvosok pedig a jó kórházakért. Az esélyegyenlőség érdekében kevesebb jobban felszerelt általános iskolát kellene fenntartani, azaz meg kellene törni az egy önkormányzat, egy iskola szabályt, és körzeti iskolákat kellene létrehozni. Vagy ha ez nem megvalósítható, akkor legalább a felső tagozatok esetében kell összevonni. Ezek az iskolák maradhatnak állami kézben és adóból finanszírozottak, hiszen kicsi az esély arra, hogy túlkereslet legyen. Az állami tulajdon és a közalkalmazotti jogviszony ellenére valahogy ebben az esetben is mérni kellene a tanárok teljesítményét, és nagyobb teljesítményarányos mozgóbérral lehetne az oktatókat jobb teljesítményre ösztönözni. A szakiskolák és szakmunkásképzők hálózatát is újra kellene építeni ahhoz, hogy az alacsonyabb iskolázottságú munkaerő is versenyképesé váljon, és foglalkoztatható tudást szerezhessen. A közoktatással szemben a felsőoktatást most is túlkereslet jellemzi, éppen ezért kell megszüntetni a fejpénzes támogatást és bevezetni a tandíjat. Emellett mindenképpen kevesebb intézményre van szükség, amelyekből ki kell préselni a nemzetközileg versenyképes diplomákat.

De ha sor kerülne rá, mely intézményeket kellene bezárni? Török Ádám arra kíváncsi, hogy a különböző felsőoktatási rangsorok segítenek-e abban, hogy megpróbáljuk felmérni a felsőoktatás állapotát, mielőtt bárki is belekezdhetne a megreformálásukba (Török 2009). Felmerül a kérdés, hogy mit is tartunk minőségnek és teljesítménynek ebben a szektorban, és a definíció után következik a módszertani probléma, hogy az adott felsőoktatási intézmény teljesítményét mérni kellene, ami több dolog miatt is bonyolult. Egyrészt meg kellene határozni az adott iskola inputjait (diákok, tanárok, egyéb erőforrások, infrastruktúra), és képesnek kellene lenni mérni és összehasonlítani ezeket. Másrészt meg kellene egyezni, mivel mérjük az outputot, kutatás és/vagy oktatás, és mit tekinthetünk ezek mérőszámainak. Ezenfelül mivel mérjük a sikerét az adott egyetemnek? Piaci részesedéssel? Versenyképességet mérünk vagy minőséget? Jó minőségű diplomákkal? Anyagilag is megtérülő diplomákkal? Kutatási eredményekkel? Tovább bonyolítja a képet, hogy mind a tulajdonosi háttér, mind pedig az iskola típusa (egyetem vs. MBA) befolyá-

solhatja az egyetem céljait. Ezek a problémák megnehezítik a ranglistakészítő dolgát, amit az is mutat, hogy a ranglisták gyakran az egyetemek hírnevét, presztízsét mérik, ami nem feltétlenül egyezik meg az ott folyó mostani oktatás és kutatás színvonalával, bár erősen befolyásolhatja az iskola diákvonzó képességét, tehát inkább versenyképességi mutató.

Ezeknek a módszertani problémáknak a megoldatlansága jól megfigyelhető a vizsgált nemzetközi ranglistákon (Joao Tang, Times Higher Education Supplement) is, és különösen érinti a magyar listákat, amelyek esetében még azokat a tapasztalatokat sem vették figyelembe, amelyek leszűrhetőek a nemzetközi listákból. Talán az egyik legnagyobb probléma, hogy keverik a főiskolai és egyetemi szakokat, amiknek következménye, hogy a kutatásnak semmilyen mérőszáma nem szerepel a listákban. Legtöbbször bemeneti mutatók alapján egy potenciális oktatási, kutatási képességet jelenítenek meg. Fájóan hiányzik a nemzetközi, legalább regionális összehasonlítás és a kimeneti minőség reális mérése. A felvetett problémák alapján erősen kétséges, hogy a mostani állapotukban a ranglisták képesek arra, hogy a minőség méréseben hasznukat vegyék. Marad az akkreditációs folyamat mint minőségi mérce?

Alternatíva?

Antal (2009) nem hisz az egyszerű megoldásokban, illúzióknak tartja a „nagy ugrást”, amikor adó- és kiadáscsökkentéstől egyszerre nő a foglalkoztatás, javul az adómorál, jön rendbe a TB egyenlege, azonnal és teljesen fájdalommentesen. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az állampolgárok a gondoskodó államot várják el, és egyáltalán nem ítélik el az adóelkerülést. Emellett nem szabad egy esetleges reform hatalmi vetületeit elfelejteni, mivel az erősen befolyásolja az ösztönzőket és az esélyeket (kívánatos és a politikailag lehetséges eltérhet egymástól).

Csaba László a balti államok, Románia, Szlovákia és Bulgária viselkedését megfigyelve érdekes dolgokat mutat arról az elméletről, miszerint adócsökkentés után ki lehet nőni a problémákat. Ezekben az országokban ugyanis, miközben folyamatos, gyors gazdasági növekedést mutattak és egyensúlyban tartották a költségvetést (sőt Bulgáriában többszörrel zárt a büdzsé), növekedett az inflációs nyomás, a külső egyensúlyt pedig hatalmas, a GDP 13–22%-át elérő folyó fizetésimérleg-hiány jellemezte. Felmerülhet a kérdés, hogy mi történt a kisebb államot, a jóléti állam visszaszorítását, az árstabilitást és átlátható adóztatást érintő konszenzussal, ami az euró mihamarabbi bevezetése felé mutatott. Ma már látszik a túlpörgetés következményei is, kemény földet érés történt (a növekedés erős lefékezés), az infláció elkezdett gyorsulni, az adósság pedig eddig nem látott szintet ért el.

Jellemző, hogy ezekben az országokban hagyták elszállni a magánfogyasztást. A bankrendszer külföldi tulajdonlása lehetővé tette, hogy a háztartások könnyen devizahitelekkel helyettesíthessék a hazaiakat, ami közvetlenül rontotta a külső egyensúlyt. Mivel a Valutatánács béklyójában a monetáris politika még az árfolyamon keresztül sem képes befolyásolni a folyamatokat, a túlpörgött fogyasztást egyedül a fiskális politika tudta volna adóemelésekkel vagy szigorúbb (környezetvédelmi és egyéb) szabályozással megfogni. Mindezt megtehetette volna a fiskális politika, ha a folyamatosan növekvő fogyasztás nem lenne az újonnan létrejött államok identitásának része (jobban élni, mint az előző rendszerben, az elhalasztott fogyasztásokat bepótolni), ha nem ez adná a kormányzatok legitimitását. A felszínen látható egyensúly a külső körülményekkel karöltve pedig lehetőséget teremtett a reformok elhalasztására.

² A mottó nem most jelenik meg először az írónál, lásd például Bokros (2004).

Mivel ebben az esetben is leegyszerűsített válaszok születtek összetett problémákra, ez a populizmus egy formája, ha nem is a klasszikus, hiszen nem az állami költségekben, hanem éppen a be nem avatkozásban és a közterhek alacsonyan tartásában jelent meg. Azonban ez a viselkedés is káros, hiszen itt is rövid távon próbálják maximalizálni a jólétet, és elsikkadnak az intézményépítés és a jövő megalapozásának hosszú távú szempontjai.

Eddig tartanak a tanulmányok, de innen indul a második izgalmas szakasz, ugyanis gondolkodni és vitatkozni nemcsak hasznos, de a mellékhatásai is pozitívak. Ez a kötet pedig elég ismeretet, gondolatot és háttéranyagot biztosít a további vitához, tehát innentől a kérdés: és ezek után hogyan reformálna Ön?

Hivatkozás

- Antal László (2009): *A hosszú menetelés (A fiskális politika fordulatai és hatása az ezredforduló után)*. In Muraközy László (szerk.) (2009): *A jelen a jövő múltja. Járatlan utak – járt úttalanságok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 69–98.
- Bokros Lajos (2004): *Verseny és Szolidaritás. Bokros Lajos gazdasági programja*. Élet és Irodalom Kiadó, Budapest
- Bokros Lajos (2009): *Reformok kritikus tömege*. In Muraközy László (szerk.) (2009): *A jelen a jövő múltja. Járatlan utak – járt úttalanságok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 194–240.
- Csaba László (2009): *A növekedés, az euró és az egyensúlyhiány*. In Muraközy László (szerk.) (2009): *A jelen a jövő múltja. Járatlan utak – járt úttalanságok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 333–358.
- Györfy Dóra (2009): *Gazdaságpolitika bizalom nélkül*. In Muraközy László (szerk.) (2009): *A jelen a jövő múltja. Járatlan utak – járt úttalanságok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 162–193.
- Király Júlia (2009): *A tornádó és a hurrikán – a 2007. évi válság hatásai*. In Muraközy László (szerk.) (2009): *A jelen a jövő múltja. Járatlan utak – járt úttalanságok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 295–332.
- Muraközy László (szerk.) (2007): *Fecseg a felszín és hallgat a mély. Tudatok és tudatalattik a gazdaságpolitikában*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Muraközy László (2009): *Állam és a gazdasági szabadság*. In Muraközy László (szerk.) (2009): *A jelen a jövő múltja. Járatlan utak – járt úttalanságok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 99–161.
- Török Ádám (2009): *Verseny a felsőoktatásban – így mérték ti*. In Muraközy László (szerk.) (2009): *A jelen a jövő múltja. Járatlan utak – járt úttalanságok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 241–294.